

ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΣ

Immanuel Kant (1724-1804)

Η *Κριτική του καθαρού λόγου* είναι ένα από τα σημαντικότερα, αν όχι το σημαντικότερο, κείμενο της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας. Ο Kant αρχίζει την *Κριτική του καθαρού λόγου* με μία περιγραφή της τραγικής θέσης του ανθρώπινου λόγου, ο οποίος ενοχλείται από ορισμένα φορτικά ερωτήματα που δεν μπορεί να αποφύγει, αφού του τα υπαγορεύει η ίδια του η φύση, χωρίς όμως να μπορεί να δώσει απάντηση σ' αυτά. Και δεν μπορεί να τα αποφύγει, γιατί ο λόγος αναζητεί πίσω από την πολλαπλότητα των εμπειρικών δεδομένων τη συνάφειά τους προσφεύγοντας σε γενικές αρχές. Αυτό κάνουν ήδη οι εμπειρικές επιστήμες, όταν διατυπώνουν γενικές θεωρίες. Αλλά ο λόγος όσο μένει στον χώρο της εμπειρίας «αίρεται βέβαια ολοένα πιο ψηλά προς όρους όλο και ανώτερους, αλλά συνάμα αντιλαμβάνεται ότι με τον τρόπο αυτόν το έργο του πρέπει να μείνει ανολοκλήρωτο μια και τα ερωτήματα αυτά δεν έχουν ποτέ τέλος». Έτσι ο λόγος αναγκάζεται, προκειμένου να βάλει τέλος στα ερωτήματα αυτά, «να προσφύγει σε θεμελιώδεις αρχές που υπερβαίνουν κάθε δυνατή χρήση της εμπειρίας». Το γνωστικό αυτό εγχείρημα του λόγου, ο οποίος υπερβαίνει τα όρια της δυνατής εμπειρίας, ονομάζεται Μεταφυσική. Αλλά η προσφυγή σε αρχές επέκεινα της εμπειρίας οδηγεί τον λόγο σε αντιφάσεις: από τη μία μεριά ο λόγος αποδεικνύει ότι ο κόσμος έχει αρχή στον χρόνο, ότι υπάρχει θεός, ότι η βούληση είναι ελεύθερη και ότι η ψυχή είναι αθάνατη, και από την άλλη αποδεικνύει τις αντίθετες ακριβώς θέσεις. Και το ερώτημα ποια από τις θέσεις αυτές είναι η ορθή, μένει αναπάντητο. Έτσι η Μεταφυσική γίνεται ένα πεδίο ατέρμονων διαμαχών.

Η Μεταφυσική, αν δεν είναι ακόμη επιστήμη, είναι ωστόσο –τονίζει ο Kant– μία φυσική καταβολή του ανθρώπου. Ο ανθρώπινος λόγος ωθείται από μία εσωτερική ανάγκη να θέτει μεταφυσικά ερωτήματα στα οποία ωστόσο δεν μπορεί να δώσει απάντηση, επειδή υπερβαίνουν τις δυνατότητές του. Γι' αυτό και το πρόβλημα της Μεταφυσικής δεν λύνεται απορρίπτοντάς την, όπως κάνει ο Hume. Ο Hume αποπέμπει όλα τα μεταφυσικά ερωτήματα έξω από «τον ορίζοντα του λόγου»: ο

λόγος αδυνατεί να διαλύσει τις αντιφάσεις και τις αιώνιες διαμάχες στις οποίες περιέρχεται η Μεταφυσική. Από τη ‘μελαγχολία’, στην οποία ως εκ τούτου πέφτει ο ίδιος ο Hume, μπορεί να απαλλαγεί, μόνον αν απωθήσει τη Μεταφυσική και ακολουθώντας τη φύση επιστρέψει στη σφαίρα της κοινής ζωής, όπου τέτοια προβλήματα δεν ανακύπτουν πλέον. Η κριτική αυτή ωστόσο της Μεταφυσικής παραβλέπει το γεγονός ότι οι αντιφάσεις στις οποίες εμπλέκεται η Μεταφυσική πηγάζουν από τον ίδιο τον λόγο, ο οποίος θέτει ατελείωτα ερωτήματα.

Ο Kant θέλει να βάλει τη Μεταφυσική στον ασφαλή δρόμο της επιστήμης. Για να βάλει ο Kant τη Μεταφυσική στον ασφαλή δρόμο της επιστήμης, προτείνει μία αλλαγή στον φιλοσοφικό τρόπο του σκέπτεσθαι.

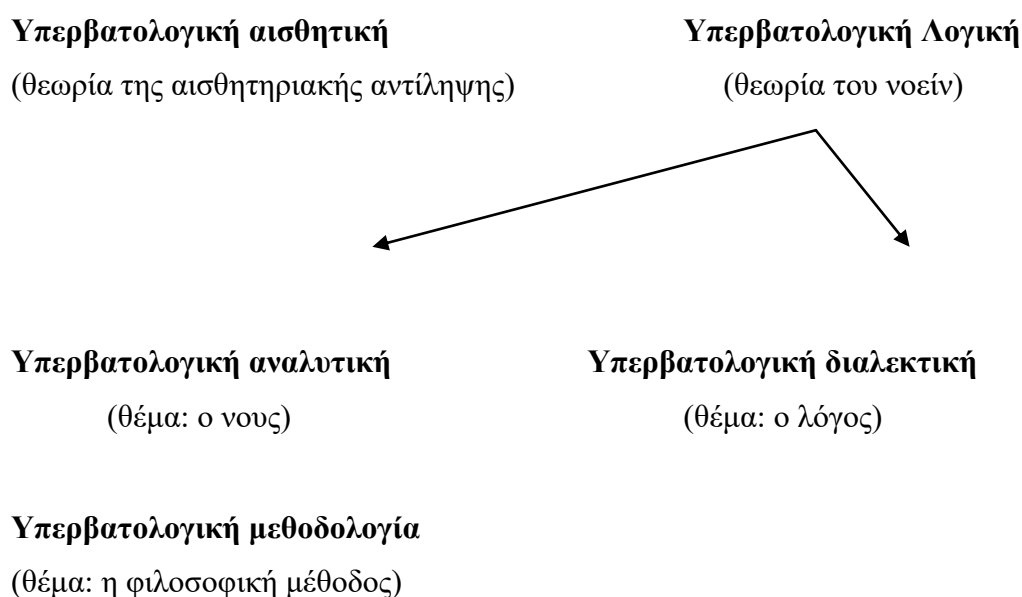
Η καντιανή επανάσταση του τρόπου του σκέπτεσθαι στοχεύει στην απελευθέρωσή μας από την οπτική του κοινού νου, από τον δογματικό ρεαλισμό. Η θέση του δογματικού ρεαλισμού ότι γνωρίζουμε πράγματα καθεαυτά ανεξάρτητα από μας, καθιστά κατά τον Kant ακατανόητη τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου (ή παράστασης και αντικειμένου). Ο Kant περιορίζει τη γνώση στα φαινόμενα, αντίθετα με τον Πλάτωνα, ο οποίος πρεσβεύει, όπως είδαμε, ότι ο άνθρωπος πρέπει να απελευθερωθεί από τα φαινόμενα (δεδομένα των αισθήσεων) και να επιχειρήσει την ανάβαση (έξοδο) από το σπήλαιο προς τις αληθείς ιδέες.

Τα αντικείμενα της γνώσης μας δεν είναι πράγματα καθεαυτά, όπως διατεινόταν η προ-κριτική φιλοσοφία, αλλά φαινόμενα στο μέτρο που συγκροτούνται από τις κατηγορίες της νόησης. Ο κριτικός λόγος αυτοπεριορίζεται με την έννοια ότι δεν γνωρίζει το απόλυτο, το ανυπόθετο, αλλά τους υπερβατολογικούς όρους της εμπειρίας εν γένει: «από τα πράγματα γνωρίζουμε a priori μονάχα εκείνο που εμείς οι ίδιοι θέτουμε μέσα σ’ αυτά»

Το έργο της κριτικής φιλοσοφίας επαναδιατυπώνεται από τον Kant υπό τη μορφή ενός ερωτήματος: πώς είναι δυνατές (αντικειμενικά δηλαδή έγκυρες) οι συνθετικές κρίσεις a priori; Ο Kant αρχίζει τη διερεύνηση του προβλήματος κάνοντας μία διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη γνώσης, την καθαρή και την εμπειρική γνώση, ανάμεσα σε γνώσεις a priori και γνώσεις a posteriori. Ο Kant προτείνει δύο κριτήρια δυνάμει των οποίων μπορούμε να διακρίνουμε την a priori γνώση. Το πρώτο είναι

αρνητικό: a priori γνώση είναι η γνώση που δεν εξαρτάται από την εμπειρία. Στην a priori γνώση συμπεριλαμβάνει ο Kant, όπως θα δούμε, τις καθарές εποπτείες του χώρου και του χρόνου, τις καθарές έννοιες του νου και τις καθарές κρίσεις a priori. Το δεύτερο κριτήριο είναι θετικό και αφορά στις κρίσεις: μία κρίση είναι a priori, αν είναι αναγκαία και καθολική.

Ο πίνακας που ακολουθεί απεικονίζει τη θεματική της *Κριτικής του καθарού λόγου*¹.

Η έννοια του υπερβατολογικού

Την έρευνα που αφορά στο πρόβλημα του δυνατού των συνθετικών κρίσεων a priori ονομάζει ο Kant υπερβατολογική. Την έννοια του υπερβατολογικού, που είναι κεντρική στην *Κριτική του καθарού λόγου*, δεν πρέπει να την συγχέουμε με την έννοια του υπερβατικού. Ο όρος «υπερβατικός» σημαίνει κάτι «που υπερβαίνει κάθε είδους εμπειρία, ενώ ο όρος “υπερβατολογικός” σημαίνει κάτι που προηγείται (a priori) της εμπειρίας, και που μοναδικός προορισμός του είναι να καταστήσει δυνατή την εμπειρική γνώση». Με άλλα λόγια, η ενότητα του υπερβατολογικού αναφέρεται σε όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις (συνθήκες) της εμπειρίας (γνώσης) είτε αυτές

¹ N. Αυγελής, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, ό.π. σ. 418-428.

είναι οι a priori μορφές της νόησης (κατηγορίες) είτε οι a priori μορφές της αισθητικότητας (χώρος και χρόνος).

Ο Kant στην πρώτη *Κριτική* μάς δίνει ένα πολύ σύντομο και γενικό ορισμό του υπερβατολογικού. Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι το εξής: αν το υπερβατολογικό αναφέρεται στις προϋποθέσεις της a priori γνώσης, πώς πρέπει άραγε να εκλάβουμε τις προϋποθέσεις αυτές; Πρόκειται για μεταφυσικές, ψυχολογικές ή λογικές προϋποθέσεις της γνώσης; Στη βιβλιογραφία απαντούμε και τις τρεις αυτές ερμηνευτικές εκδοχές. Στη **μεταφυσική εκδοχή** οι **a priori μορφές της νόησης (κατηγορίες)** είναι **προεμπειρικές νοητές δομές, τα αρχέτυπα που συγκροτούν την πραγματικότητα**. Οι κατηγορίες ως αναγκαίοι όροι της εμπειρίας δεν προέρχονται από το γνωστικό υποκείμενο, αλλά αντίθετα καθιστούν την ίδια την υποκειμενικότητα δυνατή και συνεπώς ανήκουν στη σφαίρα του νοούμενου.

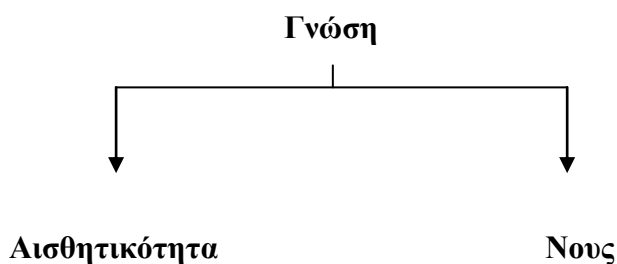
Η υπερβατολογική έρευνα του Kant αποσκοπεί στη διερεύνηση των προεμπειρικών όρων της εμπειρίας. Το προϊόν της, η υπερβατολογική γνώση, δεν αφορά στα αντικείμενα αλλά στους όρους που καθιστούν την a priori γνώση των αντικειμένων δυνατή. Η υπερβατολογική έρευνα δεν διευρύνει συνεπώς τη γνώση των αντικειμένων και από την άποψη αυτή δεν συναγωνίζεται τις επιμέρους επιστήμες. Αντικείμενό της δεν είναι «η φύση των πραγμάτων, αλλά η νόηση που εκφέρει κρίσεις για τη φύση των πραγμάτων».

Η ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

Κατά τον Kant, η γνώση απορρέει από δύο πηγές του πνεύματος: την αισθητικότητα και τον νου. «Η αισθητικότητα (Sinnlichkeit) είναι η ικανότητα να προσλαμβάνουμε τις παραστάσεις ανάλογα με το πώς πάσχουμε από τα αντικείμενα», ενώ «ο νους είναι η ικανότητα [που μας επιτρέπει] να αποκτούμε γνώση ενός αντικειμένου μέσω των παραστάσεων αυτών (αυτενέργεια των εννοιών)... Χωρίς αισθητικότητα δεν θα μας δινόταν κανένα αντικείμενο και χωρίς νου δεν θα μπορούσε να νοηθεί κανένα από αυτά. Έννοιες χωρίς περιεχόμενο είναι κενές, εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές. Και οι δύο δυνάμεις δεν μπορούν να ανταλλάσσουν αμοιβαία τον λειτουργικό τους

ρόλο. Ο νους δεν έχει τη δυνατότητα να εποπτεύσει κάτι και οι αισθήσεις δεν έχουν τη δυνατότητα να νοήσουν κάτι. Μόνο από την ένωσή τους μπορεί να εκπηγάσει γνώση». Ο Kant (αντίθετα με τον Πλάτωνα) πρεσβεύει ότι οι αισθήσεις δεν μας απατούν, αφού ο τόπος της αλήθειας είναι η κρίση· ο νους κρίνει, όχι οι αισθήσεις. Αλλά και ο νους καθεαυτόν, όταν ενεργεί σύμφωνα με τους νόμους του, δεν μπορεί να πλανηθεί. Η πλάνη οφείλεται στην επίδραση της αισθητικότητας στον νου,

Οι αισθήσεις μάς δίνουν την ύλη της γνώσης, ο νους μάς δίνει τη μορφή της γνώσης. Η ύλη της γνώσης μάς είναι δεδομένη a posteriori, ενώ η μορφή της ως ο τρόπος σύνταξης του πολλαπλού της εποπτείας βρίσκεται a priori στο πνεύμα μας. Η ύλη και η μορφή είναι θεμελιώδεις κατηγορίες του καντιανού φιλοσοφικού συστήματος. Η ύλη είναι αυτό που μέλλει να προσδιορισθεί και που αντιστοιχεί στο αίσθημα, ενώ η μορφή είναι αυτό που συντάσσει, οργανώνει την αισθητή ύλη. Από τη σύνταξη αυτή προκύπτει το αντικείμενο της εμπειρίας.

Η γνώση δεν είναι παθητική πρόσληψη, αλλά σύνθεση ενός πολλαπλού δεδομένου στην αίσθηση βάσει a priori εννοιών και αρχών, οι οποίες είναι προϊόντα της αυτενέργειας του νου. Η καντιανή διάκριση ανάμεσα στη νόηση και την εποπτεία βασίζεται στο γεγονός ότι ο ανθρώπινος νους δεν είναι ούτε intellectus archetypus, όπως ο θεός νους, ο οποίος δημιουργεί (κατασκευάζει) τα αντικείμενα της γνώσης μέσω του ενεργήματός του, αλλά ούτε και intellectus ectypus, ο οποίος αποκτά γνώση αντικειμένων μέσω της παθητικής εποπτείας των πραγμάτων καθεαυτά, δίχως τη διαμεσολάβηση των a priori μορφών της εποπτείας και των κατηγοριών. Ο ανθρώπινος νους είναι αντίθετα intellectus discursivus (συλλογιστικός): οδεύει βήμα βήμα προς το πράγμα μέσω εννοιών, κρίσεων και συλλογισμών έχοντας συνείδηση ότι η αναφορά στο αντικείμενο δεν μπορεί να είναι άμεση, ότι η γνώση του είναι

περιορισμένη και αναθεωρήσιμη, ότι η απόσταση ανάμεσα στο πράγμα και τις γνωστικές προσβάσεις του είναι άπειρη και ότι πρέπει να κάνει μία διάκριση ανάμεσα στο δυνατό και στο ενεργεία πραγματικό, ανάμεσα στα αντικείμενα όπως συλλαμβάνονται από τη νόηση και στα αντικείμενα όπως τα ίδια υπάρχουν, διάκριση που εξηγεί το φαινόμενο των ψευδών κρίσεων.

Ο Kant δεν θεμελιώνει τη θέση του ότι υπάρχουν δύο κορμοί της ανθρώπινης γνώσης, αλλά υποθέτει μόνον ότι «ξεφυτρώνουν από μία κοινή, ωστόσο σε μας άγνωστη ρίζα». Αναγνωρίζοντας ο Kant την εποπτεία ως πηγή γνώσης συντάσσεται με τον εμπειρισμό. Από την άλλη μεριά όμως συμφωνεί με τον ορθολογισμό στο ότι δίχως τον νου η γνώση δεν είναι δυνατή και απορρίπτει στο σημείο αυτό τον εμπειρισμό. Η κριτική φιλοσοφία είναι ο μέσος δρόμος μεταξύ ορθολογισμού και εμπειρισμού. Ο Kant ασκεί από τη μία μεριά κριτική στον εμπειρισμό του Locke, διότι «αισθητικοποίησε όλες τις έννοιες του νου», και από την άλλη στον ορθολογισμό του Leibniz, διότι «νοητικοποίησε τα φαινόμενα» (A 271/B 327). Ο Kant απορρίπτει τη θεωρία της «προδιαγεγραμμένης αρμονίας» του Leibniz, διότι πρεσβεύει ότι το πραγματικό και το ιδεατό είναι ασύμβατα μεγέθη. Η γνώση μας βασίζεται σε δύο πηγές: στον νου και στην αισθητικότητα.

Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται άμεσα η γνώση μας σε αντικείμενα είναι η εποπτεία. Αλλά αυτή προϋποθέτει ότι το αντικείμενό μας είναι δεδομένο. Και δεδομένο είναι το αντικείμενο μέσω της αισθητικότητας, δηλαδή της δεκτικότητας της ψυχής, της ικανότητας να δέχεται εντυπώσεις μέσω των αισθήσεων.

Το φαινόμενο δηλώνει όχι την απόλυτη πραγματικότητα αλλά την πραγματικότητα όπως παρουσιάζεται στην αίσθηση και στην εποπτεία. Συνεπώς, το αισθητό εξαρτάται από την άποψη αυτή από την ιδιαίτερη σύσταση των αισθητηρίων οργάνων μας. Τα φαινόμενα λοιπόν δεν είναι τελειώς ανεξάρτητα από τη συνείδηση.

1. **Αισθητικότητα** (Sinnlichkeit) είναι η ικανότητα να προσλαμβάνουμε παραστάσεις, εφόσον επενεργεί κατά κάποιο τρόπο κάτι πάνω στο πνεύμα μας. Με άλλα λόγια είναι η ικανότητα να δεχόμαστε ερεθίσματα από τα εξωτερικά αντικείμενα ή η δεκτικότητα των εντυπώσεων. Το δέντρο για παράδειγμα που βλέπω επιδρά στο αισθητήριο της όρασης, η καρέκλα στην οποία κάθομαι επιδρά στο

αισθητήριο της αφής. Η αισθητικότητα δεν έχει εδώ ψυχολογική αλλά γνωσιοθεωρητική σημασία: δηλώνει δηλαδή τη δυνατότητα που έχουμε να αναφερόμαστε μέσω της ύλης των αισθημάτων σε εμπειρικά αντικείμενα. Με άλλα λόγια, δεδομένα μάς είναι τα αντικείμενα μέσω της αισθητικότητας.

2. Η επίδραση αυτή των αντικειμένων στην παραστατική μας ικανότητα(αισθητικότητα) μας παρέχει εποπτείες: βλέπω για παράδειγμα ή αισθάνομαι με την αφή μία ορισμένη μορφή.

3. Όταν ο νους νοεί τις εποπτείες, τότε γεννιούνται οι έννοιες (δέντρο, καρέκλα).

4. Το αποτέλεσμα της επίδρασης ενός αντικειμένου στην παραστατική μας ικανότητα ονομάζει ο Kant *αίσθημα*. Το αίσθημα (Empfindung) είναι η ύλη της κατ' αίσθηση γνώσης. Τα αισθήματα δεν αναφέρονται σε αντικείμενα (A166, 167, B 207-8) ούτε εμφανίζονται στον χώρο ή στον χρόνο, είναι στιγμιαία. Το δεδομένο στην εμπειρία δεν είναι η παράσταση αλλά το αίσθημα. Για τα αισθήματα που υπόκεινται σε μία διαδικασία σύνθεσης και που παρουσιάζονται στη συνείδηση ο Kant χρησιμοποιεί τον όρο *αντίληψη* (Wahrnehmung).

5. Η εποπτεία που αναφέρεται μέσω του αισθήματος στο αντικείμενο ονομάζεται *εμπειρική*.

6. Το ακαθόριστο αντικείμενο μίας εμπειρικής εποπτείας ονομάζει *φαινόμενο* (Erscheinung).

Το φαινόμενο δεν περιέχει μόνο την εμπειρική ύλη (το περιεχόμενο του αισθήματος) αλλά και τη μορφή που προέρχεται από την ενέργεια του υποκειμένου. Γι' αυτό ο Kant διακρίνει την εμπειρική εποπτεία από την καθαρή εποπτεία, που δεν έχει εμπειρικά στοιχεία, αλλά περιέχει μόνον τη μορφή. Η καθαρή εποπτεία είναι a priori, που σημαίνει ότι δεν πηγάζει από τις αισθήσεις, αλλά προϋπάρχει μέσα μας πριν από όλες τις αισθητηριακές εντυπώσεις. Υπάρχουν δύο καθарές μορφές της κατ' αίσθηση εποπτείας, ο χώρος και ο χρόνος. Ως a priori μορφές εποπτείας ο χώρος και ο χρόνος είναι τρόποι με τους οποίους το υποκείμενο συντάσσει τα αισθήματα και τις παραστάσεις του· ενυπάρχουν συνεπώς στην «υποκειμενική κατασκευή του πνεύματός μας» (B 38).

Ο Kant απορρίπτει τόσο τη νευτώνεια θεωρία περί χώρου και χρόνου όσο και εκείνη του Leibniz. Ο χώρος και ο χρόνος είναι κατά τον Νεύτωνα όντα πραγματικά, ουσίες που θα υπήρχαν κι αν ακόμη δεν υπήρχαν φυσικά σώματα. Ο Leibniz πρεσβεύει ότι ο χώρος και ο χρόνος είναι σχέσεις των πραγμάτων: τα πράγματα δηλαδή βρίσκονται σε ορισμένες χωροχρονικές σχέσεις και εκ των υστέρων προκύπτει κατ' αφαίρεση η παράσταση του χώρου και του χρόνου μέσω της εμπειρίας. Ο χώρος και ο χρόνος είναι συνεπώς έννοιες. Κατά τον Kant, αντίθετα, ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι έννοιες αλλά καθαρές εποπτείες, είναι υποκειμενικοί όροι της αισθητικότητας (B 42ε.)

Ο χώρος είναι η μορφή της εξωτερικής αίσθησης, ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η μορφή, το μέγεθος και η σχέση των αντικειμένων μεταξύ τους. Η εξωτερική εμπειρία είναι δυνατή μόνο μέσω της παράστασης του χώρου (A 23/B 38). Η παράσταση του χώρου είναι a priori, δεν αντλείται δηλαδή από την εμπειρία των εξωτερικών αντικειμένων. Αντίθετα, ως υποκειμενικός όρος της αισθητικότητας ο χώρος καθιστά την εμπειρία δυνατή. Όταν αντιλαμβάνομαι για παράδειγμα έξω από μένα ένα δέντρο δίπλα στο σπίτι, προϋποθέτω ήδη –πέρα από τις παραστάσεις του «εγώ», του «δέντρου» και του «σπιτιού»– την παράσταση του έξω, δηλαδή ενός χώρου μέσα στον οποίο κατέχουν μία ορισμένη θέση το δέντρο, το σπίτι και το εμπειρικό εγώ μου, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι ο χώρος είναι ιδιότητα του δέντρου, του σπιτιού ή του εμπειρικού εγώ.

Ο χρόνος είναι η μορφή της εσωτερικής αίσθησης, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο κατατάσσουμε και εποπτεύουμε τα εσωτερικά μας βιώματα και ορίζουμε τη σχέση ανάμεσά τους. Έτσι κατατάσσουμε το ένα μετά το άλλο (διαδοχή) ή το ένα μαζί με το άλλο (ταυτόχρονο). Ο χρόνος αποτελεί a priori όρο όλων γενικά των φαινομένων τόσο των εσωτερικών όσο και των εξωτερικών. Ο χρόνος είναι «έννας υποκειμενικός όρος της δικής μας (ανθρώπινης) εποπτείας (που έχει πάντα κατ' αίσθηση χαρακτήρα) και δεν είναι τίποτε ως κατιτί καθεαυτό, έξω από το υποκείμενο» (A 31/B 51)².

---

² Βλ. Ν. Αυγελής, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, ό.π. σ. 430-435.

Σύμφωνα με τον Καντ, ο άνθρωπος έχει τρεις τρόπους συνειδητότητας, τη γνώση, την επιθυμία και το συναίσθημα. Έργο της *Κριτικής του καθαρού λόγου* είναι να μελετήσει τον πρώτο τρόπο (τη γνώση), της *Κριτικής του πρακτικού λόγου* είμαι να μελετήσει τον δεύτερο τρόπο (δηλαδή την επιθυμία), ενώ ο τρίτος (το συναίσθημα) αποτελεί έργο της *Κριτικής της κριτικής δύναμης* (*Urteilsskraft/power of judgement*).

Ο Καντ λέει επίσης («Εισαγωγή» της τρίτης *Κριτικής* (σ. 81-84 μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, Αθήνα, Ιδεόγραμμα, 2002: «Περί της κριτικής της κριτικής δύναμης ως συνδετικού μέσου των δύο μερών της φιλοσοφίας σε ένα όλον») ότι η Τρίτη *Κριτική* αποβλέπει στο να επανασυνδέσει τους κόσμους της Φύσης και της Ελευθερίας, τους οποίους οι δύο προηγούμενες *Κριτικές* είχαν διαχωρίσει.

Έχοντας διερευνήσει τις ποικιλίες των εμπειρικών και των *a priori* προτάσεων (δηλ. των προτάσεων που είναι ανεξάρτητες από την εμπειρία) στις δύο πρώτες *Κριτικές*, ο Καντ διαπιστώνει ότι εκκρεμεί η ανάλυση δύο ειδών προτάσεων: των αισθητικών κρίσεων (υψηλό και ωραίο) και των τελεολογικών κρίσεων (σκοποί).

Στην τρίτη *Κριτική* απαντά η διάκριση μεταξύ της αναστοχαστικής κρίσης (που στηρίζεται σε κάτι ειδικό π.χ. ένα έργο τέχνης) και της καθοριστικής ή προσδιορίζουσας κρίσης (που στηρίζεται στην εκ των προτέρων γνώση μιας γενικής αρχής, για να οδηγηθεί στο *ιδιαίτερο γεγονός ή συγκεκριμένο έργο τέχνης*). Με άλλα λόγια, πρέπει να κατανοήσουμε την αντιδιαστολή μεταξύ αισθητικών (αναστοχαστικών) και λογικών (καθοριστικών) κρίσεων, δηλ. μεταξύ της πρότασης «το X είναι κόκκινο και της πρόταση «το X είναι ωραίο ή υψηλό», για να μπορέσουμε να καταλάβουμε τη μετάβαση από την πρώτη στην τρίτη *Κριτική*. Ενώ στην *πρώτη Κριτική* η δύναμη του κρίνειν εξηγείται ως γενικότητα υπαγωγής των επιμέρους αισθητηριακών εποπτειών ή «παραστάσεων» σε γενικές έννοιες, δηλαδή ως ικανότητα υπαγωγής του πολλαπλού της αίσθηση στις κατηγορίες της διάνοιας, η *τρίτη Κριτική* εξετάζει πιο εξονυχιστικά την ίδια τη δύναμη του κρίνειν όταν αυτή έρχεται αντιμέτωπη με τα κατηγορήματα του «ωραίου» και του «υψηλού».

Ακολουθώντας το γενικό σχήμα της Υπερβατολογικής Φιλοσοφίας που έχει διαμορφωθεί από τον ίδιο προηγουμένως, ο Καντ διαιρεί το πρώτο μέρος της *τρίτης Κριτικής* σε δύο τμήματα:

- α) την *Αναλυτική* της αισθητικής κριτικής δύναμης [διασαφήνιση και επαλήθευση της αισθητικής κρίσης μέσω της εξέτασης των όρων ή προϋποθέσεων της (conditions)] και
- β) τη *Διαλεκτική* της αισθητικής κριτικής δύναμης, όπου εκτίθεται και επιλύεται η αντινομία της.

Το πρώτο τμήμα υποδιαιρείται με τη σειρά του σε δύο βιβλία, την *Αναλυτική του ωραίου* και την *Αναλυτική του υψηλού*, και ακολουθούν η «Παραγωγή» (Deduktion) των καθαρών αισθητικών κρίσεων και μια Παρατήρηση. Στο δεύτερο τμήμα, όπου παρουσιάζει η αντινομία της καλαισθησίας, περιέχονται δύο παρατηρήσεις και ένα επίμετρο («Περί της μεθοδολογίας της καλαισθησίας»).

Στην *Αναλυτική του ωραίου* (σ. 111-161 ελλην. μτφρ), ο Καντ εξετάζει την καλαισθητική κρίση σε τέσσερα στάδια ή στιγμές (Momente), ή σύμφωνα με τέσσερις όψεις ή λογικές πλευρές (α' *Κριτική*): σύμφωνα με το ποιόν (ποιότητα), το ποσόν (ποσότητα), τη σχέση και τον τρόπο.

1. Ως προς την *ποιότητα*.

Ως προς την ποιότητά της, η τάξη των «καλαισθητικών κρίσεων» αντιδιαστέλλεται από την τάξη των «λογικών κρίσεων». Η διάκριση αυτή σχετίζεται με το εξής: ενώ μια λογική ή καθοριστική κρίση («αυτό είναι κόκκινο») αποδίδει σ' ένα αντικείμενο μια παράσταση ως ιδιότητά του, μια καλαισθητική κρίση αποδίδει την παράσταση «στο υποκείμενο, και στο δικό του συναίσθημα της ηδονής και της λύπης» (ό.π. σ. 112).

Με άλλα λόγια, η καλαισθητική κρίση είναι μια κρίση που η καθοριστική της αρχή δεν μπορεί παρά να είναι υποκειμενική. Ενώ οι περισσότερες αισθητικές κρίσεις αποτελούν απλώς καταγραφές ηδονής ή ικανοποίησης («αυτό είναι ευχάριστο»), μερικές αισθητικές κρίσεις αναφέρονται στο γούστο (*Geschmack*) που ορίζεται ως η ικανότητα να κρίνουμε το ωραίο. Σύμφωνα με τον Καντ, το διακριτικό γνώρισμα της καλαισθητικής κρίσης είναι ότι η ικανοποίηση είναι *ανιδιοτελής* (ό.π. σ. 113).

Ο Καντ παίρνει αυτή τη σημαντική έννοια από τους εμπειριοκράτες και την κάνει ακρογωνιαίο λίθο της αισθητικής του. Όταν η ικανοποίηση που μας προκαλεί ένα αντικείμενο συνδέεται άρρηκτα με την επιθυμία μας να υπάρχει αυτό το αντικείμενο ή με την επιθυμία μας να το κατέχουμε, η ικανοποίηση αυτή ονομάζεται διαφέρον ή «ιδιοτέλεια». «Όταν, όμως, το ζήτημα είναι να κρίνουμε αν ένα πράγμα είναι ωραίο, δεν θέλουμε να μάθουμε αν ενδιαφέρει ή μπορεί να ενδιαφέρει εμάς ή κάποιον άλλο η ύπαρξη αυτού του πράγματος, αλλά πώς θα το κρίνουμε απλώς παρατηρώντας το (εποπτικά ή συνοπτικά)». (ό.π.).

Απ' αυτή τη σημαντική άποψη, οι καλαισθητικές κρίσεις διαφέρουν ολότελα από τις κρίσεις που αναφέρονται στην ηδονικότητα ή στο καλό (παρ. 3-4) με την έννοια ότι όταν θεωρούμε ότι ένα αντικείμενο είναι ωραίο δεν γεννιέται η ανάγκη να έχουμε κάποια καθορισμένη αντίληψή του. η καλαισθητική κρίση είναι σύμφωνα με τον Καντ απλώς *θεασιακή* (kontemplativ), δεν είναι δηλ. γνωσιακή κρίση, καθώς δεν διατυπώνει ούτε συνδέει μεταξύ τους έννοιες (ό.π. σ. 119). Η ικανοποίηση που απορρέει από το ωραίο είναι επομένως για τον Καντ η μόνη ανιδιοτελής και ελεύθερη ικανοποίηση³.

2. Ως προς το *ποσόν*.

Ωστόσο, η καλαισθητική κρίση διαθέτει ένα είδος καθολικότητας. Με άλλα λόγια, όταν λέμε «αυτό είναι ωραίο», μιλάμε σαν να ήταν η ομορφιά μια ιδιότητα (όπως το κόκκινο), ενώ στην πραγματικότητα η κρίση μας είναι υποκειμενική, γιατί *συνδέει το αντικείμενο με την αισθητική ικανοποίηση του υποκειμένου*. Καθώς, όμως η ικανοποίηση αυτή είναι ανιδιοτελής –δεν εξαρτάται από κάποιες ατομικές προτιμήσεις– είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι βρήκαμε στο αντικείμενο μια αιτία για την ικανοποίηση *οποιουδήποτε* ανθρώπου –κάτι που, με αυτή την έννοια, μπορεί να δώσει χαρά σε όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως.

Αυτός είναι και ο λόγος, σύμφωνα με τον Καντ, για τον οποίο χρησιμοποιούμε τον απρόσωπο τρόπο ομιλίας και λέμε «αυτό είναι ωραίο», αντί να λέμε «αυτό μου προκαλεί μια ανιδιοτελή ικανοποίηση». Με άλλα λόγια, η κρίση που αναφέρεται

---

³ Βλ. M. C. Beardsley, *Ιστορία των Αισθητικών Θεωριών*, ό. π. σ. 120-122.

στο ωραίο, επειδή είναι μια κρίση *χωρίς έννοιες*, δεν μπορεί να αξιώνει την αντικειμενική καθολικότητα μιας λογικής κρίσης (λ.χ. « $2+2 = 4$ »), μπορεί ωστόσο να διαθέτει υποκειμενική καθολικότητα, δηλ. διαπροσωπική εγκυρότητα.

Αυτό το αίτημα για διαπροσωπική εγκυρότητα αποτελεί, κατά τον Καντ, ένα πολύ σημαντικό γνώρισμα των καλαισθητικών κρίσεων. Σ' αυτό το αίτημα θεμελιώνεται ακριβώς η *ανάγκη* για μια τρίτη *Κριτική*, μια Κριτική που θέτει το υπερβατολογικό ερώτημα «Πώς είναι δυνατόν να υπάρχουν καλαισθητικές [και τελλολογικές] κρίσεις», δηλ. πώς είναι δυνατόν κρίσης που βασίζονται σε μια καθαρά υποκειμενική απόλαυση και δεν περιέχουν τις κατηγορίες της διάνοιας να απαιτούν καθολική κατάφαση.

Ο Καντ εισάγει έναν ειδικό όρο για την ιδιότυπη διαπροσωπική εγκυρότητα (ή κοινή εγκυρότητα) των κρίσεων που αναφέρονται στο γούστο (παρ. 8). Θα παρατηρήσουμε ότι οι καθολικές λογικές κρίσεις διαθέτουν αυτή την ιδιότητα για αντικειμενικούς λόγους, γιατί όταν συνδέει κανείς καθολικά τις έννοιες, όπως στην κρίση «Όλα τα τριαντάφυλλα έχουν πέταλα» υποστηρίζει προφανώς ότι αυτό ισχύει για όλους τους λογικούς ανθρώπους. Οι κρίσεις αυτές θεμελιώνονται σε λόγους, υπόκεινται σε δημόσια συζήτηση και στον έλεγχο της λογικής.

Ωστόσο, η καλαισθητική κρίση είναι ουσιαστικά μια ιδιαίτερη κρίσης «που συνοδεύει άμεσα μια εποπτεία», όπως π.χ. στην περίπτωση της κρίσης «Αυτό το τριαντάφυλλο που βλέπω μπροστά μου είναι ωραίο» {από ένα σύνολο τέτοιων κρίσεων μπορούμε να οδηγηθούμε στη γενίκευση «Τα περισσότερα τριαντάφυλλα είναι ωραία», η οποία αποτελεί λογική και όχι αισθητική κρίση).

Όμως, διαπιστώνει ο Καντ, όταν διαμορφωθεί μια τέτοια κρίση, *αξιώνει να ισχύει για όλο τον κόσμο*. Πώς είναι δυνατόν; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό, λέει ο Καντ, είναι το κλειδί της *Κριτικής του Γούστου*. Αν η αισθητική ικανοποίηση, η απόλαυση της ομορφιάς, μπορεί να αναχθεί ή να θεμελιωθεί σε μια κατάσταση του νου που θα ήταν δυνατόν να εμφανιστεί σε όλους τους ανθρώπους, τότε και μόνον τότε θα μπορούσε να *δικαιολογηθεί* το αίτημα για καθολική ισχύ των κρίσεων που αναφέρονται στο ωραίο. Μόνο λοιπόν κάποιου είδους σύνδεση με τη γνώση

μπορεί να μας εξυπηρετήσει –όχι όμως με κάποια επιμέρους (λογική ή προσδιορίζουσα) γνώση, αλλά με τη γνώση γενικά.

Εδώ ο Καντ αντλεί συμπεράσματα από προηγούμενες αναλύσεις του στην πρώτη *Κριτική*. Εκεί είχε ισχυριστεί ότι όλα τα έλλογα όντα διαθέτουν τη γνωσιακή ικανότητα που απαιτεί τον συνδυασμό δύο λειτουργιών: της φαντασίας (η οποία συλλέγει το πολλαπλό της αισθητηριακής εποπτείας σε παραστάσεις) και της διάνοιας (η οποία ενώνει αυτές τις παραστάσεις μέσω των εννοιών). Οι συγκεκριμένες γνωσιακές ενέργειες απαιτούν *καθορισμένες* σχέσεις ανάμεσα στη φαντασία και τη διάνοια. Αλλά οι ενέργειες αυτές με τη σειρά τους προϋποθέτουν μια *ακαθόριστη* γενική σχέση –μια βαθύτερη αρμονία ανάμεσα σ’ αυτές τις δύο γνωσιακές λειτουργίες της φαντασίας και της διάνοιας.

Όταν όμως αυτές οι δύο λειτουργίες αδρανούν και δεν κατευθύνονται αυστηρά προς την απόκτηση γνώσεων, μπορούν κατά κάποιον τρόπο να παίζουν το παιχνίδι της γνώσης, απολαμβάνοντας την αρμονία που υπάρχει ανάμεσά τους, *χωρίς να καθλώνονται* ή να *δεσμεύονται από επιμέρους αισθητηριακές εποπτείες ή επιμέρους έννοιες*. Και τότε προκύπτει μια κατάσταση του νου στην οποία εμφανίζεται το συναίσθημα του ελεύθερου παιχνιδιού μεταξύ των παραστατικών λειτουργιών, στο βαθμό που αυτές παραπέμπουν μια δεδομένη παράσταση στη γνωσιακή ενέργεια γενικά.

Ο νους αισθάνεται λοιπόν έντονη ηδονή ή ικανοποίηση από την αρμονία που εγκαθίσταται μεταξύ των δύο γνωσιακών λειτουργιών. Αυτή ακριβώς η ηδονή αποτελεί το βίωμα του ωραίου. Κρίνουμε ωραίο ένα αντικείμενο αν η μορφή του ή η αρχή της τάξης που το διέπει προκαλεί ένα *ζωηρότερο* παιχνίδι των δύο νοητικών δυνάμεων και μια εντονότερη συναίσθηση της αρμονίας τους. Και καθώς όλα τα έλλογα όντα έχουν την ικανότητα να περιέρχονται σε αυτή την κατάσταση, το ωραίο μπορεί να γίνει προσιτό σε όλους.

3. Σύμφωνα την *σχέση*.

Η μορφή είναι είτε δομή ορατών αντικειμένων (Gestalt) είτε παιχνίδι (Spiel), δηλαδή δομή χρονικών διαδικασιών όπως η μουσική. Το βίωμα της μορφικής σκοπιμότητας σε μια παράσταση προκαλεί το ελεύθερο αρμονικό παιχνίδι των δύο

γνωσιακών λειτουργιών. Αν, σύμφωνα με τον Καντ, η αισθητική ηδονή ήταν μόνο εμπειρική, με άλλα λόγια αν η αισθητική ηδονή ταυτιζόταν απλώς με τη διέγερση μιας εσωτερικής ή εξωτερικής αίσθησης, όπως πίστευαν οι εμπειριοκράτες, η έρευνα για ένα καθολικό κριτήριο του ωραίου ίσως να ήταν πραγματοποιήσιμη. Ή αν η αισθητική ηδονή εξαρτόταν από κάποιου είδους έννοια, όπως πίστευαν οι ορθολογιστές, τότε ο Λόγος θα μπορούσε να καθορίσει a priori ένα τέτοιο κριτήριο και να το εφαρμόζει για να καθορίζει τα ωραία αντικείμενα και να αποδεικνύει την ομορφιά τους. Ωστόσο, η αισθητική ηδονή δεν ανήκει ούτε στην αίσθηση ούτε στη διάνοια· είναι κάτι *άλλο*.

4. Σύμφωνα τον *τρόπο*.

Η τέταρτη παράμετρος της καλαισθητικής κρίσης είναι ο *τρόπος* της. Και αυτός ο τρόπος είναι η αναγκαιότητα: σύμφωνα με τον Καντ, το ωραίο έχει *αναγκαίο* δεσμό με την ικανοποίηση. Όμως, και πάλι αναδεικνύεται μια διαφορά: η «αναγκαιότητα» αυτή δεν είναι αποδεικτική, αλλά *υποδειγματική* ή *παραδειγματική*. Μια επιμέρους ή ενική κρίση διεκδικεί γενική αποδοχή και αυτός που την εκφέρει υποστηρίζει ότι *όλοι* πρέπει να εγκρίνουν το υπό συζήτηση αντικείμενο και να το χαρακτηρίσουν ωραίο. Το είδος αναγκαιότητας ή υποχρεωτικότητας που κρύβεται στην καλαισθητική κρίση προϋποθέτει επομένως έναν κοινό νου, μια κοινή αίσθηση (*sense communis*), —τη νοητική κατάσταση «που απορρέει από το ελεύθερο παιχνίδι των γνωσιακών λειτουργιών μας». Έχουμε λόγους να υποθέτουμε έναν τέτοιο νου; Ναι, γιατί είναι μια αναγκαία συνθήκη για το «μεταδόσιμο» της ίδιας της γνώσης.

Η Αναλυτική του Υψηλού

Στην *Αναλυτική του Υψηλού* (Β' Βιβλίο της Αναλυτικής) περιέχεται η υπερβατολογική διαπραγμάτευση της κατηγορίας του υψηλού. Το ωραίο και το υψηλό συμμερίζονται δύο πράγματα: είναι και τα δύο κατηγορήματα αισθητικών κρίσεων που είναι ενικές ως προς τη λογική μορφή («Αυτό το X είναι ωραίο ή υψηλό»), αλλά διεκδικούν καθολική ισχύ και προκαλούν μια ηδονή που δεν εξαρτάται από τις αισθήσεις ή από μια καθορισμένη έννοια της διάνοιας.

Όμως, το ωραίο και το υψηλό αντιτίθενται μεταξύ τους από δυο απόψεις: το πρώτο συνδέεται με τη μορφή και, επομένως, με το πεπερασμένο ενός αντικειμένου, ενώ το δεύτερο συνεπάγεται το *βίωμα του μη πεπερασμένου*. Το πρώτο εξαρτάται από την τελικότητα ενός αντικειμένου που το κάνει να φαίνεται «σαν να ήταν προκαταβολικά προσαρμοσμένο στην κρίση μας, ενώ το δεύτερο οφείλεται σε αντικείμενα που φαίνονται να «βιάζουν τη φαντασία μας». η τελικότητα που παρατηρούμε και την οποία ονομάζουμε «ομορφιά» εμπλουτίζει την ίδια την έννοια που έχουμε για τη φύση, υποβάλλοντας μας την ιδέα ότι αυτή δεν είναι ένας απλός μηχανισμός, αλλά «κάτι ανάλογο με την τέχνη». Όμως, αυτό που προκαλεί το αίσθημα του υψηλού είναι η αγριότητα, το χάος, η αταξία, η ερήμωση, γι' αυτό και «η έννοια του υψηλού είναι πολύ λιγότερο σημαντική ή πλούσια σε συνέπειες απ' ό,τι η έννοια του ωραίου».

Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Καντ, το υψηλό μπορεί να μας συγκινεί, όμως δεν μιας οδηγεί σε κατάσταση «ήρεμης θέασης» όπως το ωραίο. Συνδέεται με το «απόλυτα μεγάλο», που είναι τέτοιο ώστε, σε σύγκριση μαζί του, καθετί άλλο να είναι μικρό. Συνδέεται δηλαδή με κάτι που υπερβαίνει τα όρια όλων των δυνατών εμπειριών και εμφανίζεται σαν να ήταν *άπειρο*. «Η φύση», λέει ο Καντ, «είναι υπέροχη σε εκείνα τα φαινόμενά της, των οποίων η εποπτεία περιέχει την ιδέα της απειρότητάς τους». Το συναίσθημα του υπέροχου εμπεριέχει μια οδύνη, τη συναίσθηση της διαφοράς ανάμεσα στη φαντασία και τον Λόγο, αλλά μετασχηματίζεται σε ηδονή, επειδή αντανακλά τη μεγαλοσύνη του Λόγου.

Στις τελευταίες παραγράφους του πρώτου τμήματος της *Αναλυτικής* («Παρατήρηση»), ο Καντ στρέφεται σε διάφορα ζητήματα: την τέχνη και τη φύση, την ταξινόμηση των τεχνών, την ιδιοφυία και το χιούμορ. Μερικά χωρία σχετικά με την ιδιοφυία έμελλε να ασκήσουν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της ρομαντικής αισθητικής. Για παράδειγμα, ο Καντ ισχυρίζεται ότι μέσα από τον ιδιοφυή «η φύση υπαγορεύει κανόνες στην Τέχνη», δηλ. ο ιδιοφυής έχει το ταλέντο να παράγει αυτό για το οποίο δεν μπορεί να διατυπωθεί κανένας κανόνας, καθώς ο τρόπος με τον οποίο εργάζεται δεν επιδέχεται επιστημονική περιγραφή. Η ακόμη, η ιδιοφυία είναι επίσης η ικανότητα έκθεσης «αισθητικών ιδεών», δηλ. παραστάσεων της φαντασίας, που δίνουν αφορμή για πολλή σκέψη, χωρίς όμως να τους

προσιδιάζουν κάποιες συγκεκριμένες σκέψεις ή έννοιες, και που δεν μπορούν επομένως να εκφραστούν πλήρως και να γίνουν καταληπτές μέσω της γλώσσας, καθώς είναι υπερβολικά πλούσιες για τη διάνοια.

Με τον ίδιο τρόπο που ο Λόγος, ξεπερνώντας κάθε δυνατή εμπειρία, αναπτύσσει τις υπερβατολογικές ιδέες του στις οποίες δεν προσιδιάζει καμία εποπτεία, έτσι και η Φαντασία, απαλλαγμένη από τους νόμους του συνειρμού των ιδεών, επεξεργάζεται την εμπειρία μεταπλάθοντάς την σε κάτι καινούργιο, «δημιουργώντας μια άλλη φύση θα έλεγε κανείς από τα υλικά που της προμηθεύει η πραγματική φύση».

Η φαντασία «αμιλλάται το παιγνίδι του Λόγου», για παράδειγμα ο ποιητής προσπαθεί να κάνει πραγματικές ή ενεργές, μέσω της αίσθησης, αφηρημένες έννοιες του Λόγου, όπως τις έννοιες του παραδείσου, της κόλασης, της αιωνιότητας. Οι παραστάσεις τότε «γεννούν περισσότερες σκέψεις απ' όσες μπορούν να εκφραστούν με μια έννοια προσδιορισμένη από λέξεις».

Συμπερασματικά: η καντιανή φιλοσοφία της τέχνης τείνει να θεμελιώσει την [υποκειμενική] αυτονομία του αισθητικού (εξ ου και τα μεταγενέστερα κινήματα της τέχνης για την τέχνη, του «φορμαλισμού» κλπ. θα αντλήσουν τα επιχειρήματά τους από τον Καντ), την ανεξαρτησία του από την επιθυμία, από το ηθικό καθήκον, από τη γνώση, όπως ακριβώς ο Καντ είχε αγωνιστεί, στις προηγούμενες κριτικές του, για να αποδείξει ότι η διάνοια, στην αριστοκρατική δραστηριότητά της, είναι ανεξάρτητη από τις αισθήσεις, και ότι ο ηθικός νόμος είναι ανεξάρτητος από την ωφελιμότητα.

Αλλά κάτι τέτοιο δεν αποδίδει πλήρως την ουσία της τελικής του σκέψης, καθώς απόφου εκθέσει τις αντιρρήσεις, ο Καντ αποβλέπει σ' ένα ανώτερο επίπεδο, στο οποίο οι δεσμοί τους μπορούν να αποκατασταθούν. Έτσι, σε τελευταία ανάλυση, το ωραίο και το καλό έχουν συγγένειες. «Ισχυρίζομαι», λέει ο Καντ, «ότι το να έχει κανείς ένα άμεσο ενδιαφέρον για την ομορφιά της φύσης (όχι το να έχει απλώς καλαισθησία για να την κρίνει) είναι πάντοτε γνώρισμα της καλής ψυχής». Και προσθέτει, με αρκετά παράδοξο τρόπο, ότι αυτό δεν ισχύει για το ενδιαφέρον που δείχνει κανείς για την ομορφιά της τέχνης, γιατί το ενδιαφέρον αυτό μπορεί να είναι νοθευμένο από ματαιοδοξία.

Αλλά για να χαρούμε την ομορφιά της φύσης, πρέπει να βρούμε στη φύση μια τελικότητα και αρμονία που τις αναγνωρίζουμε ως έκφραση ενός κοσμικού Λόγου, συγγενικού με αυτόν που έχουμε μέσα μας και ο οποίος εκφράζεται με τον ηθικό νόμο (Β' Κριτική). Γι' αυτό τον λόγο η ομορφιά μπορεί να εκληφθεί ως *σύμβολο* της ηθικής τάξης.

Με άλλα λόγια η καλαισθησία, ακριβώς επειδή ακολουθεί την *ίδια της την [υποκειμενική]* κλίση, συμπράττει στην ευρύτερη οικονομία του Λόγου. Η «συμφιλίωση» αυτή είναι, ωστόσο, μια συμφιλίωση μέσα στο ίδιο το υποκείμενο, και όχι μια συμφιλίωση στην ίδια την πραγματικότητα, όπως θα συμβεί με την εγγεληνική διαλεκτική, μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου⁴.

---

⁴ Αυτόθι, σ. 122-126.